

12. Юрченко Н. «Евромайдан» – бунт покоління, вирощеного на комп'ютерних іграх [Електронний ресурс] / Н. Юрченко. – Режим доступу : <http://nk.org.ua/politika/74565-evromaydan--bunt-pokoleniya-vyrosshego-na-kompyuternykh-igrakh?id=74565&print=true>.
13. Юрченко С. В. Історичний досвід поколінь і проблема формування нової системи міжнародних відносин / С. В. Юрченко // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 38. – С. 95–98.
14. Good Bye Lenin: В городах Украины сносят памятники Ленину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://delo.ua/ukraine/v-dnepropetrovske-snesli-pamjatnik-leninu-227971/>

УДК 323.23

Медведовська А. Ф.

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті розглядаються умови та обставини, суспільно-політичні контексти, у яких проходило увіковічення пам'яті жертв Голокосту в Україні, виокремлюються фактори впливу на характер меморіалізації в різні проміжки часу протягом другої половини ХХ ст.

Ключові слова: меморіалізація Голокосту, меморіальна діяльність, Голокост в Україні, пам'ятні знаки, колективна пам'ять, політика пам'яті.

Медведовская А. Ф. Мемориализация Холокоста в Украине на протяжении второй половины ХХ ст.

В статье рассматриваются условия и обстоятельства, общественно-политические контексты, в которых проходило увековечивание памяти жертв Холокоста в Украине, выделяются основные факторы влияния на характер мемориализации в разные промежутки времени на протяжении второй половины ХХ ст.

Ключевые слова: мемориализация Холокоста, мемориальная деятельность, Холокост в Украине, памятные знаки, коллективная память, политика памяти.

Medvedovska A. F. Memorialization of the Holocaust in Ukraine during the second half of the 20th c.

The article presents conditions and circumstances as well as social-political contexts of memorialization of the Holocaust victims in Ukraine, distinguishes the main factors which had significant impact on the character of memorialization in different periods during the second half of 20th c. It describes the process of involving the most remarkable sites of mass killing the Jews and other civil population in Ukraine to official and not official public discussions in the Soviet and post-Soviet time, shows the dynamic of these discussions and their dependence on political changes in the estate.

The author does an attempt to give a historical background and to explain the reasons of official memory policy which communist power conducted toward the Holocaust in the context of general ideological doctrine and the attitude to the Great Patriotic War. The article also deals with complexity of the social conditions in area of historical memory of Ukrainian society after the collapse of USSR, putting the Jewish

community's needs and endeavours to the context of creating Ukrainian national estate and ideological contradictions connected with that.

Key words: memorialization of the Holocaust, memorial activity, Holocaust in Ukraine, memorial signs, collective memory, memory policy.

Політика вшанування пам'яті жертв нацизму в Україні неодноразово змінювалась у зв'язку з внутрішніми та зовнішньополітичними обставинами, зміною політичної системи та іншими факторами, які мали місце протягом другої половини ХХ ст. З-поміж багатьох інших, окрему майже 1,5-мільйонну категорію цих жертв становило цивільне єврейське населення. Дослідник, який вивчає Голокост як предмет суспільних рефлексій у післявоєнному соціумі, стикається зі складностями, що пов'язані з браком джерел. Ця проблема особливо характерна для більшої частини радянського періоду, коли публічні дискусії з приводу Голокосту були табуовані. Таким чином, встановлення меморіальних знаків на місцях знищення та контекст, яким воно супроводжувалося, є одним з небагатьох індикаторів сприйняття цих подій у суспільстві. Меморіальні практики визначають здатність суспільства зберігати та відтворювати події, які мають для нього суттєве значення. Тому їхнє детальне вивчення і контекстуалізація дозволяють зрозуміти, наскільки означені події були інтегровані до суспільної свідомості та яку мали інтерпретацію.

Тема меморіалізації Голокосту вже має певні історіографічні напрацювання і розроблялася такими дослідниками, як І.П. Химка, В. Гриневич, В. Нахманович, Т. Євстаф'єва [5] та ін. Двоє останніх є відомими фахівцями з історії та пам'яті про трагедію Бабиного Яру і упорядниками першого в Україні зібрання документів та матеріалів про Бабин Яр [1]. Не випадково, що саме це місце пам'яті про Голокост є першим у рейтингу на обговорення в сучасних дискусіях та привертає увагу як науковців, так і публіцистів та суспільних діячів. Це відбувається не лише через масштаби розстрілів та кількість жертв. Водночас Бабин Яр є і показовим, і унікальним прикладом. Показовим він є з точки зору ставлення з боку влади та реалізації офіційної політики пам'яті за радянських часів, а унікальним є через те, що там також знищена значна кількість українців, зокрема українських націоналістів, що робить це місце сакральним в контексті ідеї незалежної України. Таким чином, це є місце конфлікту та конкуренції пам'ятей, що повною мірою відображено у меморіальній діяльності (по встановленню пам'ятних знаків). Питання щодо компромісного варіанту меморіалізації, який задовольнив би потреби різних національних пам'ятей, все ще залишається відкритим, і, вірогідно, пошук цього рішення обумовлює підвищену увагу до відповідного об'єкту.

У 2010 р. була перекладена на українську та видана ще одна піонерська для україномовної історіографії книжка О. Бартова «Стерті» [2]. Монографія присвячена дослідженню матеріальних залишків єврейської спадщини в цілому та обмежена географічно територією Галичини. Мандруючи містами і містечками цього регіону, автор фіксує та аналізує зокрема меморіальні знаки (або їх відсутність) на місцях, пов'язаних з Голокостом.

Окрім фундаментальних праць, існують також і невеликі нариси, які виражають роздуми щодо одного (декількох) конкретного проекту меморіалізації [9]. Часто ця тема фігурує в ширших контекстах, наприклад Другої світової / Великої Вітчизняної війни, пам'яті про Голокост, радянської політики пам'яті тощо [4, 6, 10, 11].

Автор даної публікації має на меті проаналізувати умови та обставини, за яких відбувалася увіковічнення пам'яті про Голокост в радянській Україні та в перше десятиліття після отримання нею незалежності, вивчити основні контексти і фактори впливу на меморіальну діяльність та визначити її роль у формуванні суспільної свідомості.

Протягом півстоліття радянське та пострадянське суспільство у більшості своїй сприймало війну 1941–45 рр. як центральну історичну подію та найвиразніший колективний спогад. Цьому чимало посприяла офіційна політика пам'яті в СРСР, вміло використовуючи грандіозний ідеологічний потенціал війни. Одним з найпопулярніших інструментів глорифікації героїв Великої Вітчизняної війни було спорудження пам'ятників та меморіалів. Тисячами воєнних пам'ятні знаки встановлювалися скрізь, не лише на місцях, які мали певне подієве навантаження, але й просто в центрі міста та у найбільш публічних місцях.

Тим не менш, така всеохоплююча меморіалізація мала певні пріоритети, оскільки в радянському суспільному дискурсі ще з 1930-х рр. домінував жанр історичної героїки, в якому головна увага віддавалася активним учасникам подій – в даному випадку ними вважалися фронтовики, партизани, підпільники. У той час як військовополонені, цивільні громадяни, які знаходилися під окупацією, завжди підпадали під підозру в співробітництві з гітлерівцями, а ті, що загинули від їх рук, займали далеко не першу позицію в черзі на вшановування пам'яті. Часто місця масового знищення навіть у великих містах, не кажучи вже про містечка та села, ігнорувалися протягом кількох десятків років після війни, а встановлення пам'ятників в тих місцях багато в чому залежало від місцевої ініціативи, яка схвалювалася чи не схвалювалася органами влади тощо.

Відносно відображення єврейських жертв у формулюванні написів на меморіальних об'єктах можна сказати, що для радянського періоду характерна так звана «непряма меморіалізація», коли євреї не існували як окрема категорія постраждалих від нацистських переслідувань, розчиняючись в узагальненому визначенні – «мирні радянські громадяни». Це було абсолютно типово для того простору, в якому декларувалася ідея інтернаціоналізму, тому будь-які національні акценти якщо і допускалися, то вкрай рідко стосувалися національних меншин, тим паче єврейської. За припущенням В. Гриневича, «акцент на євреях як головних жертвах нацизму міг, з точки зору влади, актуалізувати в свідомості мас старий антисемітський міф часів Громадянської війни про те, що «радянська влада – єврейська влада», так само як і нацистський міф про «жидобільшовизм», від якого німці нібито визволяли українців» [4].

Аналогічно табуйованим було наголошення на національності репресованих народів (німців, кримських татар), які за принципом колективної відповідальності за колабораціонізм підлягали масовим депортаціям.

Тож, замовчування етнічної приналежності в процесі меморіалізації, з одного боку, диктувалося доктриною інтернаціоналізму, з іншого – обумовлювалося прихованою політикою державного антисемітизму та обережним ставленням радянської влади до все ще відчутних міжетнічних антагонізмів минулого. Це не означає, що національність жертв у такий спосіб заперечувалась, просто для них обиралася інша форма ідентичності.

Найбільш активними періодами відкриття воєнних пам'ятників, меморіалів та музеїв були ювілеї перемоги [6]. Масово починають споруджувати пам'ятники загиблomu цивільному населенню у 1960-х рр. Одним з перших було встановленоobelisk у Харкові, на місці масового розстрілу в Дробицькому Ярі, це відбулося у

1962 р. Це сталося завдяки наполегливим зусиллям харків'янина Олександра Кагана, який добивався перепоховання загиблих з 1951 р. До того там була лише металева меморіальна дошка з традиційним написом «жертвам фашистського режиму». Цей позитивний досвід хоча і не отримав широкого суспільного розголосу, до певної міри дав поштовх іншим подібним процесам.

У те ж саме десятиріччя, у 1965 р. у зв'язку з 20-тою річницею перемоги ЦК КПУ видало постанову про спорудження двох пам'ятників-монументів у Бабиному Яру: в'язням Сиреського концтабору і мирним громадянам та військовополоненим. Радою Міністрів СРСР практично одразу був даний відповідний дозвіл та було оголошено закритий конкурс на проект пам'ятника, але ні на 25-ту, ні на 30-ту річницю перемоги пам'ятники в Києві зведені так і не були [5, с. 25–26]. Причиною тому стала нездатність знайти консенсус в ході обговорення проектів монументів. Присутність єврейських мотивів не влаштовувала офіційних осіб, які вважали, що тему загибелі громадянського населення з меморіалу взагалі треба вилучити. Цей та наступний конкурси були закриті «за безпідставністю робіт». Але вже в 1966 р. під натиском громадськості відбувся несанкціонований мітинг пам'яті жертв нацизму, вплив якого підсилювали виступи відомих діячів культури, і це змусило органи влади реагувати. У результаті цього в Бабиному Яру з'явився пам'ятний закладний камінь [5, с. 26–27]. І лише в 1976 р. було відкрито пам'ятник.

Взагалі Бабин Яр має надзвичайно тривалу історію меморіалізації, яка почалася задовго до 1965 р. Вперше питання про увіковічнення пам'яті загиблих там людей стало ще у 1945 р., і навіть був розроблений ескіз пам'ятника архітектором А. Власовим, планували почати будівництво [5, с. 22]. Але в другій половині 1940-х рр. змінюється зовнішня політика Радянського Союзу, зокрема відносно щойно створеної держави Ізраїль. У внутрішній політиці це майже відразу відбивається розгортанням боротьби з космополітизмом, репресіями проти членів Антифашистського комітету, які власне бачили одну зі своїх провідних місій у післявоєнні роки саме у збиранні матеріалів та увіковіченні пам'яті про трагедію радянських євреїв. У зв'язку з цим будівництво монументу заморожується, натомість у керівництва з'являються інші, більш практичні ідеї щодо використання цієї місцевості, наприклад облаштування стадіону. Для цього ще з 1950 р. рельєф яру починають вирівнювати шляхом намівання ґрунту, що й стало причиною Куренівської трагедії 1961 р., яка забрала життя сотень, а за неофіційними даними більше тисячі місцевих мешканців.

У Бабиному Яру процес меморіалізації супроводжувався високим рівнем залучення інтелектуалів, зокрема неєврейського походження (А. Кузнецов, Є. Євтушенко, В. Некрасов, І. Дзюба). У 1959 р. в «Літературній газеті» опублікували звернення В. Некрасова з закликом встановити пам'ятник, у 1961 р., через півроку після Куренівської трагедії, розгорнувся скандал навколо поеми Є. Євтушенка «Бабин Яр», публікація якої в «Літературній газеті» призвела до звільнення головного редактора. Натхненний цією поемою А. Кузнецов пише свій роман-документ «Бабин Яр», який, хоча і в урізаному вигляді, все ж таки вийшов у 1966 р. в журналі «Юність». Таким чином, непоодинокі випадки втручання творчої інтелігенції, заява їхньої позиції з приводу необхідності меморіального знаку в Бабиному Яру зіграли не останню роль у тому, що цей складний та тернистий шлях у 1976 р. все ж таки привів до встановлення пам'ятника.

Певними змінами позначилися контексти меморіальної політики на хвилі «перебудови», яка принесла лібералізацію радянського суспільства. З початку

1987 р. М. Горбачов почав розглядати «усунення білих плям» в історіографії як невід'ємну частину політики перетворень. Як наслідок, глобальні дискусії охопили всі сфери публічного життя, які можна було спостерігати в наукових та літературних журналах, газетах, телевізійних програмах тощо. Як зазначає І. Хьослер, вже «з середини 1988 р. керівництво КІРС було не в змозі контролювати публічні дебати, які вирізнялися захоплюючою деталізацією всіх раніше заборонених тем, реперсоналізацією історії та суттєвими імпульсами з боку літератури, кіно та суспільних ініціатив...» [10]. Наприкінці 1980-х рр. єврейські теми стають все помітнішими в контексті національного питання, яке отримує незвичайно велику увагу в суспільних дискусіях. У той же час проходить реабілітація декількох кінокартин, які містили сюжети Голокосту, що свого часу слугувало причиною для їх багаторічного забуття. Громадські єврейські організації, які виникають вже на легальній основі, ініціюють проведення перших санкціонованих мітингів та церемоній вшанування пам'яті жертв Голокосту в місцях масового розстрілу євреїв у річницю трагедії. В 1989 р. такі церемонії були проведені в Дніпропетровському ботанічному саду, біля радянського пам'ятника «жертвам фашизму», в Харківському Дробицькому Яру за участю відомого поета Є. Свтушенка та інших представників єврейської та неєврейської інтелігенції. Ці події порушили довготривале мовчання про національність основної маси нацистських жертв, зробили публічним те, що десятиліттями зберігалось лише останками єврейської громади, і таким чином створили підґрунтя для подальших меморіальних практик Голокосту в майбутньому.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні постає необхідність вибудовування нової ідентичності, в тому числі національної, і така потреба і можливість з'являється не лише в українців, але і в національних меншин. А ідентичність, як відомо, підтримується через пам'ять. За висловом П. Нора, «після зникнення Радянського союзу настав момент «здобуття пам'яті» у Східній Європі» [8]. Наріжним каменем конструювання єврейської колективної пам'яті та інструментом консолідації громади у пострадянський період, безумовно, стає концепція спільної травми, а центральною історичною подією – відповідно Голокост. Практика створення культурних ідентичностей за допомогою травматизації минулого є дуже характерним прикладом того, як на базі соціально визнаних суспільних катастроф конструюється образ пам'яті [3, с. 68].

У перше десятиріччя незалежності України в сприйнятті Голокосту як євреями, так і неєвреями ще дуже відчутна інерція радянської моделі пам'яті. Це проявляється у стійкості міфів. Як зазначає дослідник В. Нахманович, «основна відмінність радянської та єврейської моделі пам'яті про війну була лише в питанні про жертви» [7]. У радянському образі Великої Вітчизняної війни не було місця для національного забарвлення страждань жертв, єврейський же наполягає на тому, що саме євреї були основним об'єктом нацистського терору. Саме цей підхід відбивається і в сфері меморіалізації наприкінці ХХ ст., ініційованої єврейською стороною, яка має на меті виокремити саме своїх одноплемінників в абстрактній купі «радянських громадян – жертв фашизму». Органи державної влади займають відносно цього нейтральну позицію: вони не чинять перешкод єврейським громадам у прагненні створити окремі пам'ятники, але й, за дуже незначними винятками, не фінансують їх.

Стосовно публічного сприйняття меморіалізації жертв Голокосту знову в авангарді суспільних дискусій знаходиться Бабин Яр. У 1991 р., до 50-тиріччя трагедії там було встановлено перший єврейський меморіальний знак – Менору, і

цим було покладено початок великому «меморіальному марафону» вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, який є матеріалізованим вираженням конфронтації різних ідентичностей, які претендують на приватизацію певної «ділянки» цього меморіального простору. В результаті цього встановлюються десятки пам'ятних знаків – українським націоналістам та православним священикам, циганам та жертвам трагедії на Куренівці, загиблим дітям, футболістам, в'язям концтабору, і дійсно складається враження, що суспільство намагається і фізично, і ментально подробити це місце пам'яті. Це є ілюстрацією типового посткомуністичного суспільства, в якому триває процес творення нових ідентичностей, а колективна травма перетворилася на дефіцитний ресурс, за який активно змагаються творці цих ідентичностей.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що за означений півстолітній період історії України місця безпосереднього втілення Голокосту пройшли досить тривалий і часто тернистий шлях до того, щоб врешті стати місцями пам'яті про Голокост. На початковому етапі меморіалізація цих місць була, перш за все, наслідком прагнення певної частини суспільства, переважно єврейської, зберігати цю пам'ять, нехай і опосередковано, через іншу ідентичність (радянську). Наприкінці ж ХХ ст., коли суспільство вже знаходилося в інших політичних та ідеологічних реаліях, змінилось не одне покоління, час поставити питання: як продукти тої меморіалізації впливають на суспільну свідомість? Чи стали ці пам'ятні знаки викликати рефлексії насамперед у молодого покоління, чи всього лише є фактом сатисфакції внутрішніх єврейських духовних потреб, які сучасне суспільство просто толерує? Це питання є предметом подальших наукових студій, які, вірогідно, вийдуть за межі історичної науки та будуть потребувати міждисциплінарного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 книгах. Книга 1. Историческая топография. Хронология событий / Составители: Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К. : Внешторгиздат, 2004. – 597 с.
2. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / О. Бартов / пер. з англ. С. Коломієць. – К., 2010. – 300 с.
3. Васильев А. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Васильев // *Фундаментальные проблемы культурологии: Сб. ст. по материалам конгресса.* – М. : Новый хронограф: Эйдос. – Т. 6.: Культурное наследие: От прошлого к будущему. – 2009. – С. 56–68.
4. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в сознании украинского общества / В. Гриневич // *Неприкосновенный запас.* – 2005. – № 2–3 (40–41).
5. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности / Т. Евстафьева // *Бабин Яр: масове вбивство та пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ: Укр. Центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.* – К., 2012. – С. 21–31.
6. Конрадова Н. Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной / Н. Конрадова, А. Рылева // *Неприкосновенный запас.* – 2005. – № 2–3 (40–41).
7. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–43) / В. Нахманович // *Друга світова війна і доля*

- народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 227–262.
8. Нора П. Всемирное торжество памяти [Електронний ресурс] / П. Нора. – Режим доступу : <http://philosophy.mipt.ru/centerphilandhist/seminars/seminar-structure/sem110216/nora2-arph7asf0vy.pdf>
9. Портнов А. О трех памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9-му мая [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу : <http://www.urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>
10. Хеслер И. Что значит «Проработка прошлого»? Об историографии Великой отечественной войны в СССР и России / И. Хеслер // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2–3 (40–41).
11. Химка Дж. П. Рецепт Голосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс] / Дж. П. Химка. – Режим доступу : <http://www.uamoderna.com/md/223-223>

УДК 379.85 – 323.1

Синчук Р. А.

НОСТАЛЬГІЧНИЙ ТУРИЗМ У СТРУКТУРІ МЕХАНІЗМУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСТІ

У статті йдеться про новий вид туристичних мандрівок – ностальгічні тури, які стали популярними серед представників діаспор наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Останнім часом такі тури стали вагомим фактором в забезпеченні збереження етнічної самості переселенців, налагодженні зв'язків між представниками діаспор та їх історичними батьківщинами.

Автором запропоноване власне бачення структури ностальгічних мандрівок, означено роль держави в організації та популяризації даного виду подорожей.

Ключові слова: ностальгічний туризм, етнічна самість, діаспора, етнічна група, культурний ландшафт.

Синчук Р. А. Ностальгический туризм в структуре механизма сохранения этнической самости.

В статье проанализирован новый вид туристических путешествий – ностальгические туры, которые стали популярными среди представителей диаспор в конце ХХ – начале ХХІ в. В последнее время такие туры стали весомым фактором в обеспечении сохранения этнической самости переселенцев, налаживании связей между представителями диаспор и их историческими родинами.

Автором предложено собственное видение структуры ностальгических путешествий, определена роль государства в организации и популяризации данного вида путешествий.

Ключевые слова: ностальгический туризм, этническая самость, диаспора, этническая группа, культурный ландшафт.

Sinchuk R. A. Nostalgic tourism in the structure of the mechanism of ethnic self preservation.